

A TELEOLÓGIA MARXISTA FELFOGÁSÁÉRT*

MAKAI MÁRIA

In medias res kezdve: a kauzalisták és a finalisták ősrégi harcát illetően abból indulnék ki, hogy von Wrightnél ugyanazt hiányolom, amit ő Peter Winchnél: a specifikus teleológiai aspektust.

Első fokon magam is arra a példára hivatkozom, amit von Wright a tevékenység szerkezetének illusztrálására hoz fel, az ablak kinyitását, azzal a különbséggel, hogy nem szorítkozom az okság ún. experimentális fogalmára. Mi a célja az ablak kinyitásának, mint a valamire szolgáló tevékenységnek? Adott esetben az, hogy ne aludjak el a fűlelt melegben, hogy felfrissüljek s így folytathassam munkámat. E célokat a viszonyok totalitása határozza meg: tél van, nyugaton, egy technikailag viszonylag fejlett kapitalista országban élek a XX. század utolsó harmadában, értelmiségi munkát végzek, de nem tartozom azokhoz, akiknek légkondicionáló berendezése van, nincs energiaválság s így nem kell a fűtőanyaggal takarékoskodnom. E körülmények közepette a nagy meleg, rám, mint a tevékenység szubjektumára, álmosítóan hat. Ilymódon a rendszerek szintézise — az eredeti természet, az ember által már átformált természet, a termelési eszközök és a használati eszközök formájában adott „hatalmi szervek” meghatározott fejlettségi szintje, a tulajdonviszonyok által közvetített társadalmi és technikai munkamegosztási viszonyok, az általános politikai helyzettől is függő konkrét gazdasági

* Georg Henrik von Wright a Finn Filozófiai Társaság elnöke, a Finn Akadémia tagja, a helsinki és a cornelli egyetem professzora, a Tudománytörténeti és Tudományfilozófiai Unió logikai, metodológiai és tudományfilozófiai tagozatának vezetője, a Wittgenstein-hagyaték egyik gondozója. A Schilpp szerkesztésében megjelenő „Library of Living Philosophers” következő kötete az ő filozófiai tevékenységét ismerteti és értékeli. G. H. von Wright a deontikus logika megalapozója. Ismertebb művei: „Az indukció logikai problémái”, „Logikai tanulmányok”, „A preferencia logikája”, „Deontikus logikai értekezések”, „Norma és tevékenység”, „A jószág fogalmának változatai”, „Magyarázat és megértés”, „Kauzalitás és determinizmus”. — „Magyarázat és megértés” („Explanation and Understanding”, Routledge and Kegan, London 1971) c. munkájával, amelynek középpontjában a természet- és a társadalomtudományok átfogó jellegű módszertani kérdései állnak, abba a vitába kapcsolódott be, amelyet kb. az ötvenes évektől kezdve az analitikus filozófia reprezentánsai kezdeményeztek. Peter Winch e vita egyik résztvevője, a társadalomtudományok autonóm — a természettudományoktól különböző — módszertana kidolgozásának képviselője. G. H. von Wright Elisabeth Anscombe-hoz kapcsolódva nagy jelentőséget tulajdonít a tevékenység filozófiai értelmezésében a praktikus szillogizmusnak. Álláspontja szerint a praktikus szillogizmus a társadalomtudományok teleológiai magyarázatának modellje. — Jelen tanulmány a „Magyarázat és megértés” c. mű elméleti alapkérdéseit tárgyaló, a Finn Filozófiai Társaság által 1974-ben rendezett nemzetközi szimpozion alkalmából készült, a szervező bizottság felkérésére. Megjelenik a „Tanulmányok a magyarázatról és megértésről” c. kötetben.

konzekvenciák, valamint a mindezek által megformált, áthatott, ám viszonylagos önállóságú (mert a tárgyalt vonatkozásban pl. a meleget nehezen bíró) saját egyéni természetem — egy adott pillanatban meghatározott aktivitásra készletet. Végtelen nyílt és relative zárt rendszerek elemeként s egyben viszonylag zárt rendszerként késztetődöm tehát tevékenységre. Tevékenységem eszköze az ablak kinyitása, mint ok, további eszköze (egyben a célmegvalósítás folyamata), hogy tudatosan kontrollálva engedem egymásra hatni az eredeti és a mesterséges környezetet (a külső hideg és a belső meleg levegőt) egészen addig a pontig, amíg a szoba (s benne én magam) megfelelően lehűlt (ill. felfrissült), s ekkor — utolsó aktussal — becsukom az ablakot. A tevékenység eredménye a megvalósított cél, felfrissülésem. E célt kezdettől fogva anticipáltam s olyan oksági sort indítottam el, amely az okozatára, mint céljára irányított zárt folyamatként megtörte az oksági összefüggések különben nyitott és (ez adott esetben) számomra hátrányos jellegét. A külső és a belső klíma számomra kedvező s általam (a technikai szint adott vívmánya közvetítésével) irányított kölcsönhatásával uralomra tettem szert saját természetem felett (hiszen felszabadítottam az álmooságomat megszüntető természeti tényezőket egészen addig a határig, hogy felfrissülve dolgozhassam, ám ne hüljek meg), tehát formálisan szabad lényként cselekedtem. Bármennyire is spontánna vált a szobalehűtés tevékenysége minden, az anyagi kultúra olyan vívmányait élvező ember számára, akinek a szabad levegőre nyíló ablaka és használható ablakkilincse van, mindenütt hatnia kell a célszerű tevékenység azon meghatározottságának, hogy az anticipált okozat törvényként határozza meg cselekvését (Marx), hogy végig kontrollálni kell azt a folyamatot, amelynek során a nyugtalan, tevékeny lét átmegy nyugvó formájába. Ha a szél szakítja fel az ablakot, szintén végbemegy a külső és a belső klíma egymásra hatásának folyamata, ám ez esetben lezaratlan, nyílt és „vak”, azaz az ember által irányítatlan, a végtelenbe futó s nem az anticipált vég felé húzó formájában.

Ez a példa — a maga szükségképpen leegyszerűsített alakjában, a determinációs meghatározottságok teljességének kibontása nélkül — csak jelzi, hogy az okság és a tevékenység összefüggésének megragadása a struktúrákban való történeti-társadalmi szemléletet előfeltételezi.

Okság és tevékenység összefüggését tárgyalva von Wright szerint különbséget kell tennünk aközött, amit megteszünk és aközött, amit létrehozunk. Ha kinyitjuk az ablakot, ezzel valamit teszünk, ami oka az okozatoknak. Az ok a tevékenység eredménye, az okozat (mint a tettől különböző létrehozott jelenség) pedig a tett következménye. (66, 69.) Ha azonban a valamit megtenni, mint ok, már a tevékenység eredménye, akkor a tevékenység kezdeti és végpontja egybeesik, a tevékenység (fogalma) megsemmisül. E felfogás értelmében az, ami valójában a tevékenység anticipált okozata (célja), olyan egyszerű következménnyé válik, ami csak megtörténik, de nem irányítja attraktíve az egész folyamatot. A tevékenység azonban nem szűkíthető le az első, a célhoz való viszonyában pusztán eszközként funkcionáló mozzanatra (az ablaknyitásra). A célszerű tevékenység fogalmában benne rejlik az eredményt célként anticipáló tudati folyamat és maga a megvalósult eredmény is. E folyamat során nem úgy lépünk fel, mint csak egy folyamat okának működésbe hozói, hanem mint az okozati összefüggések zárt, irányított rendszerét anticipáló és megvalósító szubjektumok, mint a magukat az objektum és önmagunk átalakításán át tárgyiasító, a „szubjektum—

objektum egyoldalúságát” (Hegel) leküzdő és egységét létrehozó, valójában csak ebben az esetben szubjektumok. Nemcsak a tevékenység fogalma veszíti el értelmét ebből az összefüggésből kiragadva, hanem maga a szubjektum is „a pillanat egyediségévé” (Hegel) válik: ha mindig újra meg újra egyes okokat kell működésbe hozni, hogy azok már a tevékenységen kívülálló következményként hassanak, akkor magához a szoba lehűtéséhez is több szubjektum szükséges: az utolsó ahhoz, hogy becsukja az ablakot, ill. hogy visszacsavarja eredeti helyére az ablakfogantyút. Az egyik pólust a kiüresedett tevékenység, az önállósult, szétforgácsolt, belső összefüggésüket elvesztett okokat működésbe hozó „szubjektumok” jellemzik, míg a másik pólust a túlhatalomra szert tett, a magát a szubjektum aktivitásának hatóköréből kivonó objektum.

Vajon lehet a tevékenység olyan magyarázatát adni, ahol nem a „létrehozás” az átfogó, a tevékenység láncszemeit rendező, eszmeileg és a gyakorlatban irányító mozzanat? Csak akkor, ha a tevékenység mozzanatai szét-esnek, ha az oksági magyarázat mezeje a cél attraktív hatását nélkülöző, csak *a tergo* („hátról”) működésbe hozott egy-egy izolált ok-mozzanatra korlátozódik, továbbá, ha a teleológiai magyarázat (lásd később) függetleníti magát a létrehozás, a megvalósítás determinációitól. Úgy érzem, hogy az oksági kapcsolat szubjektivizálása, elszegényítése, „dinamikus”, „produktív” (N. Hartmann, Punge) ontikus meghatározottságaitól való megfosztása alkotja az egyik közvetlen ontológiai alapfeltételét annak a körülménynek, hogy e koncepció keretében szó sem lehet az okság finális átformálásáról. E finális átformálás ugyanis a következőket előfeltételezi: az okságnak mint genetikus, törvényszerű kapcsolatnak ontikus státuszát, a tudat szabadságát a szemléleti tér-időben s így a megvalósítandó okozat szubjektív logikai anticipálásának lehetőségét, végül pedig e szubjektív logikai átmenetét az objektív logikaiba. (Lásd még később.) Ám von Wright szerint a tevékenység aspektusában értelmezett ok-okozat kapcsolat logikai (67), így a szabad szubjektum leszűkül arra a tudatra, amelyik nem építi be magát magasabb rendű determináló tényezőként az oksági sorok rendszerébe.

A tevékenység — elméleti — „punktualizálása” értelmében az ok („azaz” az eredmény) a tett része, ám a tett nem az eredmény oka. Az eredmény azonban — amennyiben megvalósult célként, anticipált okozatként fogjuk fel — egyszerre a tett része és az objektumba végleg behatoló, azt átformáló, tehát anyagiasuló tett okozata, átcsapási pontja az önmagából végleg kilépő szubjektivitásnak és a formájában megváltoztatott anyagnak, egyszerre a tett végpontja és maga a létrejött forma.. Ezek az összefüggések akkor válnak valóban evidenssé, ha a filozófiai tradíció legkiemelkedőbb képviselőinek szellemében a tevékenység és az okság kapcsolatát nem egy kész technikai termék egyszerű működtetésével ábrázoljuk. (Hiszen e termék már maga is finálisan átformált s ezt az átformáltságát általa is megnyilvánítja, hogy hatóokként működik a funkciójának megfelelő működésbehozatal során. Ilymódon azonban az a látszat alakulhat ki, hogy a tevékenység kimerül az első okként ható mozzanat működtetésével.) Nem arról van szó, mintha korlátoznám a jogot a példa szabad megválasztására, hanem arról, hogy az emberi gyakorlat alapvető modellje a munkatevékenység, átfogóbb értelemben a társadalmi termelési tevékenység, amely modell egyetlen valóságosan létező formájában, azaz társadalomban mint egy viszonylag zárt rendszerben megvalósuló folyamatként és egyben mozgásba hozott rendszerként áb-

rázolja az összes többi tevékenység forrását s egyben azokat a lét- és tudat-meghatározottságokat, ahol a legegyszerűbben tárul fel a tevékenység szerkezete.

Von Wright koncepciója tevékenység és okság összefüggését a kísérlet sajátos értelmezésével is megvilágítja.¹

E felfogásban egyszerre tűnik el mind az okság, mind a finalitás. Valójában azonban a rendszer állapotainak egymásra következése nem jelent oksági viszonyt, az okság nem redukálható az állapotok egymásra következésére.² Továbbá, a kísérletnek mint az elméleti megismerés gyakorlati szervének a célja az új ismeretek szerzése, a régiéik korrigálása, elvetése, a valóság új törvényszerűségeinek a feltárása. A kísérlet folyamán a kísérletezőnek a folyamatot a hipotézisre vonatkoztatva kell értelmeznie, hiszen ez az eszköze annak, hogy új információkat szerezzen, ill. ezeket verifikálja stb. és így a kísérlet okozatára mint az anticipált célra irányuló teleologikus magatartása kétszeresen is megalapozott.

Az ismeret megszerzésének célja tehát mindvégig áthatja, irányítja a mesterségesen, tiszta körülmények között lezajló folyamatot. Ezzel szemben a megfigyelés — állítólagos — passzivitása elméletileg megfosztja a kísérletet teleológiai aspektusától.

Már e legelső megközelítés alapján is vázolható az a legfőbb ellenérvem, hogy a tevékenység megtisztítása az oksági komponensektől szükségképpen eredményezi a sajátosan teleológiai aspektus felszámolását. Am von Wrightnek éppen az a törekvése, hogy megtörje a pozitivisták mechanikus monizmus uralmát s kidolgozza a célszerű tevékenység sajátos jellegét. A teleológia pozitivisták naturalista redukciójával azonban e redukció merő fonákját, a teleológia purista értelmezését szegezi szembe, a kauzalitástól mint törvényszerű összefüggéstől felszabadult formáját.

Von Wright rá jellemző tudományos becsületességgel többször is érzékelteti, hogy álláspontjának megcáfolására súlyos ellenérvet hozhatók fel — s ez így is van —, az ő koncepciója nem döntheti el a finalisták — kauzalisták régi vitáját. A vita eldöntetlensége azonban nem azt bizonyítja, amire von Wright utolsó „érvként” hivatkozik, hogy ti. a végső pozíciómegválasztás ebben a vitában „egzisztenciális”, hiszen ezzel irracionalizálnánk a tudomány alapjait s tág teret engednénk a merőben szubjektív rációk önkényének. A vita eldöntetlensége a polgári filozófiában sokkal inkább azt bizonyítja, hogy nem jutottak túl a problémák mechanikus monista, hume-i, illetve purista-finalista megoldási kísérletein s e kísérletek, a maguk sajátos egyoldalúságaival, újra meg újra létrehívták a másik ellenpólus jogosult bírálatát és időszakos feltörekvését s ennek megfelelően a csak a felszínen ellentmondó tendenciák egyesítési törekvéseit. (Persze, itt még csak nem is utalhatunk a pozícióváltogatások mögött rejlő társadalmi, politikai, ideológiai okokra.) Az egyoldalúságok leküzdésére irányuló hatalmas vállalkozások és a sikerek elemzése kimarad von Wright koncepciójából — Arisztotelész (egyik tendenciájától) kezdve Vicón és Hegelen át Marxhoz, Darwinhoz, valamint a klasszikus tradíciókból merítő N. Hartmannhoz stb.

¹ „Az oksági viszonyok felfedezése két aspektust jelenít meg: egy aktívát és egy passzívát. Az aktív komponens rendszerek mozgásba hozása kezdeti állapotaik létrehozása által. A passzív komponens abban áll, hogy megfigyeljük, mi történik a rendszereken belül — maximális lehetséges módon megzavarásuk nélkül.” (82.)

² Vö. M. Bunge: „Az okság”, Gondolat, Budapest 1967, 100—107.

Von Wright álláspontja — rendkívüli világossággal, egyértelműséggel és mindenekelőtt átfogó igénnyel — példázza a mai, eddig túlnyomóan pozitíviztikus filozófiai analízis válságát, a már korábban megindult útkeresések olyan állomását, ahol egyértelművé válik, hogy az analízis — bizonyos lényeges pozitívista premisszákat fenntartásával — a szellemtörténet arzenáljához fordult.

„Megértés és magyarázat” kölcsönviszonyának metodológiai tételezése mögött egy olyan koncepció körvonalazódik, amely a célszerű emberi tevékenység értelmezésének viszonylatában visszautasítja a pozitívizmus mechanisztikus és monisztikus vonásait, a mechanikus kauzalitásra redukált törvényfogalmát. Visszautasítja ugyanakkor a szellemtörténet nyílt szubjektívizmusát, intuitívizmusát, s a célok megértését összekapcsolja az individuális oksági sorok rekonstruálásának feladatával. E felfogás azonban változatlanul fenntartja a neopozitívista ontológia alapjait: az egymástól független állapotok („a nap süt,” „az ajtó nyitva van,” „az eső esik” stb.) alkotják eszerint a világ kizárólagos „ontológiai építőelemeit” — s e világból kiszorulnak a dolgok, tulajdonságok, viszonyok ontológiai entitásai. (42–45.) Ez a több, mint egyfajta „quasi-ontológiai döntés a szubjektív ész mellett”³ egyszerre alkotja az alapját az antimaterializmusát a pozitívizmus mechanisztikus, reduktív formáinak visszautasításába is öltöztető filozófiai analízisnek és — ha mégoly közvetve — a szellemtörténetnek, a célokról való közvetlen tudásunk metafizikájának. Éppen az a „világ” esik ki ebből az ontológiából, a dolgok, tulajdonságok, viszonyok a maguk sokoldalúan, törvényszerűen determinált összefüggéseivel, amely világ, „a létező, mint létező,” elengedhetetlen ontológiai feltétele — többek közt — a teleológia filozófiai általánosításának. A teleológia a többihez hasonló állapot-tá merevül, a közvetlen tudás tartalmaként egyszerűen adottként felölti a tétel formáját. E „világ megszüntetése” miatt maradnak önellentmondók azok a kísérletek, amelyeknek értelmében von Wright a tárgy magyarázatát a tárgy objektív logikájával próbálja indokolni (noha legtermékenyebb felismerései éppen e szubjektívista ontológiával szemben fogalmazódnak meg). A fő vonalakat tekintve az a metodológia kerül a centrumba, amely nem tárgya lényegének sűrített kifejezése s csak ezáltal elszakításának egyedül adekvát módszere, hanem a tárgyatól szükségképpen elszakadt s így tárgyitalan (azaz tárgyának csak felszíni mozzanataihoz eljutó) magyarázati mód. Mégis, von Wright néhol a tárgy ontikus státusza elsődlegessége mellett foglal állást,⁴ ám az önellentmondásokon át érvényesülő fő vonal szerint a tárgy meghatározottsága a tárgy megragadásának módjától függ.⁵

Ahelyett, hogy von Wright abban az alapvető kérdésben, melyik az elsődleges: az okság vagy a cél, úgy szögezné le álláspontját, hogy korrigálná a megismerés történelmi folyamatának kerülőútjait, az ebből a kerülőútból fakadó ismeretelméleti látszatot vetíti ki a létre. Ismeretes, hogy az ember az okságot saját gyakorlati tevékenységének közvetítésével tudatosította, ám ha valaki ebből arra következtet, hogy „semmilyen bizonyíték nem döntheti el, hogy a tevékenység vagy az okság-e az alapvető fogalom” (74),⁶ akkor ez azt jelenti,

³ Th. W. Adorno: „Afsätze für Gesellschaftstheorie und Methodologie”, Suhrkamp, 1970. 172.

⁴ Így pl.: ha a tettet intenciók és kognitív elemek determinálják, akkor teleológiai-lag magyarázható. (165.)

⁵ Eszerint egy tevékenység attól teleológiai jellegű, hogy behelyezzük a célok világába. (115. stb.)

⁶ Egy helyütt, szemben koncepciójának fővonalával, azt írja, hogy az okság az egész

hogy lényegében egy archaikus ismeretelméleti maradvány hatol be e modern ontológiai felfogásba és határozza meg, azaz inkább zilálja szét a kategóriák rendjét. Hiszen amennyire igaz az, hogy minden új összefüggést előbb a gyakorlat, a kísérlet próbájának kell alávetnünk, mielőtt törvényszerű jellegüket konstatálhatnánk, olyannyira nem igaz az, hogy ezek az összefüggések, mint a tudatosításhoz viszonyítva preegzisztáló létmeghatározottságok, ne lennének elsődlegesen a tudatosítás módjával szemben és ne határoznák azt meg. Ám az új összefüggések oksági jellegének tudatosítási módja kiszorítja von Wrightnél az ontológiai kérdésfelvetést s a fogalmi rendet tekintve elsődlegesnek tartott szabadság eldönthetlenné teszi az ontológiai elsőbbség kérdését. Az a tétel, mely szerint az okság fogalma feltételezi a szabadságét, racionális tartalma szerint pusztán annyit jelent, hogy nincs felismert okság felismerő s így relatíve szabad szubjektum nélkül, s e tétel ugyancsak keveset mond ahhoz az igényéhez viszonyítva, hogy eldöntetlenné tegye az okság, illetve a szabadság ontológiai elsőbbségének problémáját. Az episztemológiai kerülőútra való hivatkozás az emberi szabadság — fonák — védelmét tartalmazza, hiszen von Wright szerint az okság az emberrel való vonatkozásában mint a tevékenységét gátló hatalom jelenik meg, mint olyasvalami, ami felelős az emberi tehetetlenségért és cselekvési képtelenségért. (81) Elmondható ezzel szemben, hogy az a körülmény, hogy egyáltalán beszélhetünk az ember cselekvési képességéről, lehetetlen volna a felismert és általunk is irányított okozatiság nélkül.

Nyilvánvaló, hogy csak egy, a történelmiségtől áthatott ontológia választhatná azt a folyamatot, amelynek során a kezdetben a természeti törvényszerűségnek teljesen alávetett természeti csordalény maga kezdte kivetni a egyes láncszemeit tekintve még csak ösztönösen „megtervezett” természeti oksági sorokat beindító tevékenységének hálóját a természetre. Von Wright maga is azt tartja, hogy az ő koncepciója ellen komoly érveket hozhatna fel az a szemlélet, amely szerint az emberi tevékenység érthetetlen az okság nélkül. Nos, véleményem szerint ezek a komoly érvek már gyakran és átfogó jelleggel hangzottak el a tevékenység egyoldalúan finális (és egyoldalúan mechanikus oksági) felfogása ellen. Von Wright feladata lett volna, hogy ezeket számba vegye és megcáfolja s e cáfolat talaján alakítsa ki ezután a maga pozícióját. Jelezttem már, hogy e koncepciók kívül esnek a szerző horizontján.

Ez szükségszerűen következik az ontológiai alapokból, hiszen ha a lét történelmi-dialektikus szemlélete hiányzik, akkor a teoretikus nem is ábrázolhatja a magasabb rendű lét- és tudatmeghatározottságoknak az alacsonyabb rendűekből való geneziséét (az alacsonyabb rendűek átfórmált jelenlétét a magasabb rendűekben) s ez utóbbiak függését az előbbiektől. Így azonban elkerülhetlenné válik a teleológiának az a fajta purista szemlélete, amely gravitációs centrumát — híven a modern filozófiai analízis tradíciójához — a köznapi nyelvi kifejezések, ezen belül az egyedi célokra irányuló célkitűzések tételformájának elemzésében találhatja csak meg.

A bíráló itt csak arra szorítkozhat, hogy jelezze az okság „bentlétét” a finális struktúrában. Erre annál is inkább szükség van, mivel a bizonyos pozitivisták premisszákkal szakítani akaró újabb filozófiai analízis, amely elődjét Arisztote-

világegyetemben működik, még ott is, ahová az ember sohasem fog eljutni, ugyanakkor fenntartja, hogy „csak a tevékenység eszméjén keresztül ragadhatjuk meg az ok és az okozat összefüggését”. (81—82.)

lésben mutatja fel, ugyanakkor figyelmen kívül hagyta (legalábbis, ha adekvátan fogadjuk el von Wrightnek az erről a fordulatról adott elemzését) N. Hartmann pozitív adalékait a finális kapcsolat arisztotelészi jellemzéséhez.⁷

Hogy a finális determináció még bonyolultabb, mint azt az arisztotelészi koncepciót kifejtő és továbbfejlesztő N. Hartmann ábrázolta, az már abból a hegeli meg gondolásból is kiténik, amelyik — implicite — éppen azt ábrázolja, hogy az első aktusban is kettős mozgás realizálódik. Hiszen a célkitűzés vonatkozásban is egyszerre valósul meg a cél alárendelődése a készen talált anyagnak és ettől elválaszthatatlanul „az objektum alávetése a célnak”. (Hegel.)

Továbbá, a második aktusban az eszközök kiválogatása egyszerre történik az időfolyammal szemben és az időfolyam irányában, s e szükséges korrekció abból a meg gondolásból fakad, hogy meghatározott anyagnak akarunk formát adni és ez a formaadás már noetikus síkon is csak dialektikus kölcsönhatásban valósulhat meg az anticipált forma és aközött, *aminek* anticipált formája. Ha az eszközök kiválogatása kizárólag az anticipált okozatból kiinduló tudati processzus volna, akkor ezzel eltüloznánk a leendő formának a megformálandó anyagtól való szabadságát (és ez a munkafolyamat során óhatatlanul megbosszulná magát).

Maga a finális szerkezet is történelmi termék s ezt a két noetikus aktus létrejötté, önállósulása is bizonyítja. A tulajdonképpeni teleológiai tartalmat még nélkülöző, félállati tevékenység, milliárdszor ismétlődve, okozatát tekintve sikeresnek bizonyulva, lassan felbomlott és átalakult. A tevékenység eredményéhez vezető, formaváltoztató és formaként tárgyasuló akció interiorizálódott, eszmei létformára tett szert: egyrészt mint leendő, megvalósítandó forma, másrészt mint a formát megvalósító akció anticipált, még csak a lehetőség szerint létező képze. Ezek az önállósuló noetikus aktusok „kibontották” az ösztönös tevékenységben csira formájában benne rejlő mozzanatok: e kibontás során és eredményeként azonban valami minőségileg új jött létre. Létrejött az anyagi tevékenységet most már az időben megelőző, és új, eszmei létformára szert tett cél, mint egy meghatározott irányú, jellegű tevékenység folyamatá-

⁷ N. Hartmann azt elemzi, hogy a finális szerkezetben Arisztotelész kettős mozgást különböztet meg: a tudatban végbemenő, noetikus és a külvilágban reálisan lezajló folyamatot. Az első mozgás az eidosz megvalósítására szolgáló eszközöket kutatja fel (az eidoszból kiindulva, az utolsó eszköztől kezdve egészen az első, a közvetlenül megragadható eszközözig). Ezt a mozgást csak a tudat hajthatja végre, hiszen az időfolyamattal szemben megy végbe. A második, megvalósító mozgás, az időbelileg első eszközökből indul ki és az időfolyammal megegyező irányban az egyik eszközt a másik által való sítja meg, míg az időben utolsó eszköz magát a célt realizálja. „A döntő és a maradandó ebben az arisztotelészi elemzésben az a belátás, hogy a finális kapcsolatban egy rétegezett, tehát legalábbis kettős összefüggésről van szó, hogy itt nem egy egyszerű sorral állunk szemben, hanem kettővel . . .” stb. A finális szerkezet a Hartmann által adott kiegészítésben három aktust foglal magában: „1. a cél kitűzése a tudatban az időfolyam átugrásával, mint a jövőbelinek előlegezése, 2. az eszközök kiválasztása a kitűzött cél felől a tudatban (visszafelé ható determináció), 3. realizáció a kiválasztott eszközök sora által; előre haladó reális folyamat a tudaton kívül.” A finális szerkezetet mint a kauzalitás átfarmálását jellemezve mondja Hartmann, hogy: „Ha az eszközök sorjában nem hoznak egymást kauzálisan létre, akkor egyáltalán semmiféle cél nem volna realizálható . . . Az eszköz alkalmassága, „célszerűsége” éppen azt jelenti, hogy az eszköz meghatározott felhasználás esetén — azaz saját különös kauzális hatásának kihasználásával — a kívánt cél „oka” . . . a finális kapcsolat feltételezi a kauzális kapcsolatot . . . a kauzális kapcsolat visszatérése a finális kapcsolat harmadik aktusában a kauzális kapcsolat tipikus átfarmálásának számíthat.” (Nicolai Hartmann: „Teleológiai gondolkodás”, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970, 128–143.)

nak és eredményének tudati előlegezése. Ezáltal az anyagi tevékenység belső eszmei jelentésre tett szert: a cél végrehajtásává vált.

A finális szerkezetben megjelenik az anyag fölötti uralom adott történelmi foka, hiszen a célok mindig kötöttek az eszközök fejlettségének adott szintje által. Azok a lehetőségek, amelyeket célokként anticipálhatunk, a megváltoztatott formájú anyagban rejlő újabb és újabb lehetőségek kibontása, specifikálásai. Csak a céloknak ebben a kötöttségében épül tovább a természet fölötti uralomban megvalósuló szabadság, amelynek elengedhetetlen feltétele a folytonosság a múltbeli és a leendő formaadás közt.

Ilymódon körvonalazódik, hogy a finális aktusok hordozója, kiindulópontja nem az izolált célkitűző tudat (még kevésbé egy adott praktikus szillogizmus premissza maior-ja), hanem a társadalmi ember, mint a természet feletti uralom (persze korántsem egységes) szubjektuma, mint történetileg létrejött és alakuló, tárgyi s a tárgyak formaváltozását csak ebben a tárgyi mivoltában tételező szubjektum. A természet-elsajátítás minden adott foka, az eredeti, valamint az átalakított természet mesterséges környezetként, az ember „szervetlen testként” adott léte, egyszóval tevékenységének minden eredménye egyben állandóan megújuló tevékenységének előfeltétele. (Marx) Ilyen eredményt s egyben előfeltételt alkotnak azok a társadalmi-termelési viszonyok, a természetelsajátítás formái — egyben a társadalmi-természeti alanyok, tárgyak, tevékenységek formameghatározói —, amelyek szintén preformálják a célkitűző tevékenységet. Eszerint maga a finális szerkezet egy egész-determináció része, konkrét létmódját tekintve minden mozzanatában történetileg-társadalmilag feltételezett. Így pl. a tőkés fejlődés szétrobbantotta a finális szerkezet eredeti egységét (a tervezés és a végrehajtás aktusainak kezdeti, a kollektív megosztottságban megvalósult, vagy a kézműves-munkára jellemző közvetlen egységét). A finális szerkezet két első aktusa a fejlődés során a munkafolyamatból kiszakadt, a tőkeformában önállósult és kifejlesztett tudomány sajátjává lett s a tudomány ezeket az aktusokat a szétforgácsolt, egyéni használatra szóló munkaeszközöket kiszorító gép funkciójában tárgyiasította s így a kivitelezés hogyanjárt (a harmadik aktust) szintén a gépi mozgásnak rendelte alá.

Eszerint a finális szerkezetben megjelenik a társadalmi munkamegosztás, mint az osztálytagozódás alapja és feltétele, különösképpen pedig az anyagi és a szellemi munka szétválása s mindkettő társadalmi-gazdasági formameghatározottsága.

Bármennyire is értelmes absztrakció a finális szerkezet abban a formájában, ahogyan ezt Arisztotelész, Hegel és Hartmann elemezte — s ugyanez a finális szerkezet tűnik fel az egyszerű, elvont mozzanataiban tekintett munkafolyamat marxi elemzésében —, az egész marxi életmű, ezen belül a társadalmi-termelési folyamat problémáinak marxi kifejtése nem hagy kétséget afelől, hogy a finális szerkezet olyan objektív általánost tükröz, amely csak specifikus társadalmi formák közepette létezhet s e társadalmi formák megjelennek e szerkezet történelmileg meghatározott módosulásaiban.

Ha mármost von Wright a társadalmi tevékenység magyarázó elvét a mechanikus oksági összefüggésre nem redukálható teleológiában óhajtja felmutatni, akkor ez véleményem szerint nem valósulhat meg a finális szerkezet fent jelzett felfogása nélkül. Éppen a finális szerkezet sajátos társadalmi-történelmi létmódjának az analízise tárthatja csak fel a második (átalakított) természet és az adott társadalmi rendszer sajátos egész-determinációját, amely az adott történelmi fokon tevékenykedő emberek számára mint tevékenységük „igazi pri-

usza” (Marx) jelenik meg. Az e priusz által mozgásba hozott s az azt mozgásba hozó ember csak akkor hathat maga is okként, termelési eszközeinek közvetítésével a természetre, ha felismeri és alkalmazza az eredeti természet (adott szférájának), valamint a mozgásba hozandó hatalmi szerveinek, technológiai folyamatoknak — mindig a megvalósítandó formára való vonatkozásában tekintett — törvényszerűségeit.

Ha zárójelbe tesszük mindazt, aminek hatására az ember, az „igazi priusz” fejlődésének meghatározott fokán, a munkaeszközeinek a mozgásba hozatalára kényszerül (ill. másokat erre kényszerít), ha zárójelbe tesszük azt az egész mechanizmust, amelynek lényege az egymást a reális időfolyamatban okozó elemeknek és folyamatoknak az anticipált okozatra (célra) való irányítása — ha tehát negatív elvonatkoztatunk attól, ami maga az ember, mint az anyagszere adott, történelmi fokának „szereplője” s csak ebben a minőségben a „szerzője”,⁸ továbbá attól, hogy mit, hogyan, mivel, milyen felismert törvényszerűségek alapján formál át finálisan —, akkor elveszítjük magát a teleológiát is.

A teleológia kérdése így leszűkül az *in actu* tevékenység magyarázatára, s ennek értelmében a jelenségek közti törvényszerű összefüggések (az oksági magyarázatok tárgyaként) szembekerülnek a nem-kauzális, nem-nomikus, hanem teleológiailag motivált jelenségek magyarázatával. (69.)

A teleológiai magyarázat szférájának tartópillére a praktikus szillogizmus egy lerövidített formája. E lerövidített formájában

(A létre akarja hozni *p*-t,
A úgy véli hogy nem hozhatja létre *p*-t,
míg meg nem csinálja *a*-t,
Ezért *A* hozzálát *a* megtételéhez)

a szillogizmus végpontja a cél elérésére szolgáló s így az eszköz funkcióját betöltő tevékenység.⁹

Ez a praktikus szillogizmus, a korábban már elemzett finális szerkezet meghatározottságait egyfajta kész eredményként ábrázolja. Elszegényíti és egyoldalúvá teszi a meghatározottságokat, hiszen már a kifejtett cél—eszköz—cél relációban prezentálja azt, amit a finális szerkezet a maga bonyolult egymásra-retegződésében tartalmaz. Ha tekintetbe vesszük, hogy a köznapi nyelvhasználatra orientálódó analízis lényegében megmarad e szillogizmus tételeinek elemzése síkján, továbbá, hogy e szillogizmust a tevékenység teleológiai magyarázata „feje tetejére állított” modelljeként kezeli,¹⁰ akkor világossá válik, hogy

⁸ Azt a körülményt, hogy az ember csak mint a történelem „szereplője” lehet egyben szerzője is, jogosult hangsúlyozni a filozófiai aktualizmussal vagy a praxisfilozófiával szemben, hiszen ezek a koncepciók csak az ember „szerző” mivoltát emelik ki.

⁹ Von Wright koncepcióját általában jellemzi az objektív és szubjektív folyamatok lerövidített ábrázolása, amelynek az az ára, hogy így éppen e folyamatok (egyes szakaszai) elveszítik az értelmüket. Így szerinte a praktikus szillogizmus első premisszája már azt tartalmazza, hogy a cselekvő tudja, hogyan kell létrehozni az intenció tárgyát. „Ezért az intenció kognitív elemet tartalmaz.” (103.) Persze, rendkívül sok ilyen eset van, pl. ha intencióm az ablak kinyitása, nincs szükségem egy külön gondolati aktusra ahhoz, hogy ennek eszközét (az ablakfogantyú elcsavarását) intenciómmal kapcsolatba hozzam. De éppen abban rejlik a már megszokottá, ösztönössé vált tevékenység elméleti általánosításának csapdája, hogy elhomályosul, sőt eltűnik a második premisszában rejlő oksági összefüggések feltárásának, és teleológiai átfarmálásának szükségessége.

¹⁰ „(Egy) tevékenység teleológiai magyarázatának kiindulópontja az, hogy valaki

e tétel-elemzés egyfajta metodológiai kitérés a valóságos lét- és tudatmeghatározottságok elemzése elől. (Itt csak erről a fajta praktikus szillogizmusról és sajátos értelmezéséről szólnunk, mint „a tevékenység teleológiai magyarázatáról.” Maga a praktikus szillogizmus, más felfogásban, mint a finális szerkezet mozzanata, vonatkozása, természetesen beható elemzést követel.)

N. Hartmann annak idején már nagy figyelmet fordított a finálisan determinált folyamatok ún. „determinatív semlegességére”: eszerint e folyamatokról nem olvasható le, hogy mozzanatai, szakaszai valóságos eszközök, azaz *ad finem* determináltak-e vagy sem. Ez a determinatív semlegesség éppúgy lehetőséget nyújt az okság hume-i fogalmának megszilárdítására, mint a semleges folyamatok finalizálására, de éppígy a finális folyamatoknak az ontikus meghatározottságoktól való elméleti eloldozására.

A cselekvő valóban tevékenet abban, hogy *a* releváns-e *p* létrehozásához. De a filozófiaiilag lényeges kérdés nem az, hogy a cselekvő mit gondol, hanem az, amit végső fokon gondolnia és megtennie kell, ha nem akar lemondani céljáról. Arra kényszerül tehát, hogy *p* létrehozásához megtalálja a kauzálisan releváns folyamatokat. A praktikus szillogizmusok magyarázata során tehát nem tekinthetünk el a bennük tartalmazott ontikus (ezen belül kauzális) viszonyoktól.

Az intencionalisták és a kauzalisták vitája már a kész praktikus szillogizmus determináló erejével kapcsolatos.¹¹

Mindenekelőtt: ez a logikailag kötelező érvény annak megfelelően marad fenn vagy szűnik meg, hogy helyesnek bizonyul-e a tevékenység mozzanatainak a célra irányítottsága. A gyakorlati szükségszerűségnek az elméletihez viszonyított gyengítettebb jellegében az átalakítandó lét (a meghatározott természeti anyag) tevékenység- és tudat-determináló hatalma jelenik meg: ha az *in actu* tevékenység nem adekvát volta kiderül, felfüggesztődik magának az egész tevékenységnek a folyamata, megszűnik a szillogizmus logikailag kötelező érvénye.

elhatározza magát valaminek a megtételére, vagy valaki valamit csinál. Megkérdezzük: „Miért?” A válasz gyakran csak „Azért, hogy létrehozam p-t.” Akkor természetesen veszük, hogy a cselekvő a magatartást, amit meg akarunk magyarázni, kauzálisan relevánsnak tekinti *p* létrehozásához és *p* létrehozása az, ami a célja vagy az intenciója a magatartásnak. Lehet, hogy téved abban, hogy a tevékenység oksági viszonyban áll a szóban forgó céllal. Mindazonáltal, ha téved is, ez sem teszi érvénytelenné a javasolt magyarázatot. Amit az ember *gondol*, az a releváns kérdés itt.” (96–97.) A teleológiai magyarázat — az általában a múltba mutató oksági magyarázattal szemben (ez történt, mert ez ment végbe) — a jövőbe mutat. „Ez történt, annak érdekében, hogy az történjen.” (83.)

¹¹ „... Azok, akik azt tartják, hogy az intenció a magatartás hume-i oka, kauzalisták, azok, akik logikainak vagy konceptuális természetűnek tekintik az intenció és a magatartás közti összefüggést, intencionalisták.” (95.) „Ha valaki a praktikus következtetéseket, helyes megfogalmazásuk esetén, logikailag kötelezőnek tekinti, akkor intencionalista álláspontot foglal el. Ha viszont a kauzalista álláspontot foglalja el, akkor azt mondhatja a praktikus következtetésről, hogy a premisszák igazsága biztosítja konklúziójuk igazságát, ám ez „okági” s nem „logikai” következmény.” (97.) Wright, aki intencionalista álláspontot foglal el, nem tagadja, hogy a vágyak, kívánságok oksági befolyást gyakorolhatnak a magatartásra s a magatartás megértéséből nem zárja ki annak a szerepnek a megértését, amelyet a szokások, hajlamok stb. játszanak annak kialakításában. A kauzalista felfogással azt állítja szembe, hogy e felfogás értelmében az intenció (von Wright tudatosan szinonim értelemben használja a célkitűzéssel, akarattal, és az ebbe a szférába eső kognitív elemekkel, tehát az első két premisszát kialakító tényezőkkel) és a magatartás közti kauzális viszony esetén törvényszerű, azaz nomikus összefüggés áll fenn s ez esetben a teleológiai magyarázat (vagy a praktikus szillogizmus) pusztán egy nomologikus deduktív magyarázat rejtett formája.

Ontikusan kötelezőnek bizonyul megváltoztatni a logikailag kötelező érvény anyagát (azaz a praktikus szillogizmus premisszáit). E logikailag kötelező jelleg tehát nem elsődleges adottság, hanem a valószínűség szerint sikeresnek bizonyuló *ad finem* irányuló okozatiság szubjektív logikai kifejeződése. Ettől a sajátos ontikus közvetítettségtől nem tekinthetünk el, hiszen a praktikus szillogizmus sajátossága, hogy olyan átmeneti alakzat a megismerés és a gyakorlat közt, amely egyszerre tartalmazza a megvalósítandóra való vonatkozásában vett ontikus összefüggéseket és ezen összefüggések létesítésének tudatosított módzatait.

Ily módon azonban a praktikus szillogizmusban tartalmazott szükségszerűség az elméletihez viszonyítva csak azért gyengébb, mert az átalakítandó lét szükségszerűségével kell mindenekelőtt számot vetnie s így determináltsága *kettősnek* bizonyul: a logikai determináció az ontikus függvénye. Továbbá, az ontikus meghatározottságok nemcsak a tevékenység tervének konkrét meghatározása során válnak relevánsokká. Hiszen már azon a ponton is, ahol egy adott praktikus szillogizmus egyáltalán létesülni kezd, érvényesülnek a tudattól független létmeghatározottságok: azt, hogy melyik — a többi céllal esetleg konfliktusban álló — célnak akarom itt és most aktuálisan megvalósítani, azt nemcsak múlt létem, hanem a jelen szituáció és az általam lehetségesnek tartott jövő is meghatározza (persze korántsem mechanikusan, hanem szubjektív módon által közvetítve. Erre a körülményre egy elvontabb síkon Arisztotelész is rámutatott).

A logikailag kötelező érvény fennmaradása a megvalósulásának folyamatában tekintett praktikus szillogizmusban a legkülönbélebb körülményektől függ: a tevékenység válfajaitól, az adott körülményektől, a cselekvő gyakorlottságától, előrelátásától, az adott lehetőségek átláthatóságától, a célra irányuló okozatiság zárt rendszere megteremtésének lehetőségétől, a kéznél levő eszközöktől, a tevékenység egyes láncszemeinek menet közbeni korrigálásának lehetőségétől stb. Ezekről a körülményektől függően nyer tehát meghatározást a premisszák logikailag kötelező jellege: van, amikor a premisszák a gyakorlatnak megfelelően állandó korrekcióra szorulnak s ilyenkor a szükségszerűség csak a „kísérlet és tévedés” sorozatának végén megvalósuló eredményben nyer rögződést s csak utólagos általánosítást enged meg, ahogyan a másik szélsőségként a cselekvő már tudja, hogy a premisszákban foglalt logikailag is kötelező jelleg — mert a múltban milliárdszor bevált, s a cselekvő által is már számtalanszor megvalósított, a joggal elvárt eredményre vezető tevékenységsorozat újbóli rekapitulálásáról van szó — kényszerítő erővel érvényesül.

Elmondható, hogy a tőkés nagyüzem s általában a tömeggyártás létrejöttével, továbbá a tudomány termelőerővé válásának folyamatában a praktikus szillogizmusban foglalt szükségszerűség „felnövekszik” ahhoz az elméleti, logikai szükségszerűséghez, amelynek a termelés gyakorlata felé fordított aspektusát reprezentálja. A természetfölötti gyakorlati és elméleti uralom növekedésével szigorúbbá válik s egyre inkább egyértelműen kötelező jelleget ölt a munkatevékenység praktikus szillogizmusában foglalt szükségszerűség (míg a természettudományos, technikai kísérletekre hárul a termelési gyakorlat állandóan tökéletesedő eljárásainak kikísérletezése, eljuttatásuk az egyértelműen kötelező jellegű technológiai előírások színvonalára). Az elméleti és a gyakorlati szillogizmus szükségszerűségének ellentétes jellege a munkatevékenység vonatkozásában addig állhatott fent, amíg a munka túlnyomóan kézműves jellegű volt. E kézműves jelleggel együtt járt, hogy a munkafolyamatot időnként — éppen a folya-

mat, az eredmény tökéletesítése érdekében — fel kellett függeszteni. A logikailag kötelező érvényt tehát menet közben kellett megtörni, az alternatív megoldások kipróbálása érdekében. A modern tömegtermelésben azonban az a — bár korántsem abszolútizálható — tendencia érvényesül, amelynek értelmében egy meglevő technológiai előírás kötelező érvényének felfüggesztése többé már nem mehet végbe a termelés során, menet közben s csak kívülről hatolhat be a termelésbe. A logikailag kötelező érvény felfüggesztésének e történelmileg kialakult sajátosságaiban tehát a tudományos-technikai fejlődés adott szintje, valamint társadalmi-gazdasági formája is megjelenik s közvetett eredményként értelmezhető az a körülmény, hogy a közvetlen termelő bornírt teljessége szétfoszlik és a munkás egyszerű végrehajtó szervként kerül szembe a gépben testet öltött társadalmi (ám privátérdekek szolgálatában álló) „általános értelemmel”. (Marx) Változatlanul fennmarad azonban a szükségszerűség e gyengítettetebb válfaja a modern tömegtermelésbe nem vonódott területeken, valamint a társadalmi tevékenység területén (kollektív akciók és az egyéni tevékenység területén egyaránt). Levonható-e az ezeket az átfogó összefüggéseket mellőző és a vonat után rohanó ember praktikus szillogizmusát a centrumba helyező von Wright koncepciója alapján az a következtetés, hogy a praktikus szillogizmusban foglalt szükségszerűség csak *ex post actu* értelmezhető? Úgy hiszem, *post actu* általában valamit csak akkor foghatok fel szükségszerűnek, ha szükségszerűsége vagy már *ante actum in mente*, vagy *in actu* (korrigálásának során stb.) bontakozott ki és valósult meg (leszámítva azokat az eseteket, amikor a tevékenység nem-szándékolt okozataként bizonyult utólag szükségszerűnek a tevékenység irányultsága. Ez esetben azonban nincs is szó praktikus szillogizmusról). Ha csak *post actu* szükségszerűségről beszélhetünk, akkor viszont az ítélő tudatába helyezük ezt a szükségszerűséget, szélesebb értelemben a megvalósult tevékenységről való szubjektív tudásunkba. Így azonban a szükségszerűség nem a cselekvő, hanem az ítélő oldalán marad. Jeleztük azonban már, hogy a tevékenység finális aspektusa lét- és tudatmeghatározottságok sajátos egymásbafonódottsága: az önreflexió és a mások reflexiójának tárgyaként csak akkor alakulhat ki róla adekvát ítélet, ha valóban rendelkezett a finális szerkezettel.

Bizonyos elméleti tisztázatlanságot érzek, mintha von Wright koncepciójában a praktikus szillogizmus hol mint a tevékenység előre anticipált terve szerepelne, hol pedig (s ez a döntő vonal) mint a már végrehajtott (vagy a végrehajtás folyamatában levő) tevékenység magyarázatának modellje. Ez azonban — körülményeit tekintve — korántsem mellékes kérdés, hiszen ha a magyarázat modelljeként tekintem, külső ítélőként (és pl. nincs pontos tudásom a körülményekről), akkor szükségszerűnek csak akkor tarthatom, ha már megvalósult. Ha azonban cselekvőként fogalmazom meg tevékenységem tervét, akkor láncszemeit és azoknak összefüggését a szükségszerűség tudatában kell megalapoznom. Ha a cselekvő arra hagyatkozik, hogy *ex post actu* derül ki tevékenységének szükségszerűsége, akkor nincs is szüksége az első két premisszára s az ösztönös, véletlen okozás „álláspontjára” helyezkedünk. (Lásd később.)

Az ontológiai aspektus és a metodológiai problémák bizonyos egymásba tűnése, kétértelmű egymást áthatása (a metodológiai kérdésfelvetés primátusával) abból is magyarázható, hogy ez a fajta praktikus szillogizmus a premisszákból levonható konklúzióként (tehát tisztán a tudat által levont következtetésként) ábrázolja azt, ami valójában az eszmei anticipáció átmenete a gyakorlatba, a túllépés a tudat szférájából a tárgyakkal folytatott tevékenységsorozatba,

az eszmeileg anticipált okozásból a valóságos okozásba. Ha merőben a tudat alakzataként értékeljük ezt a szillogizmust, s nem egyben az objektivitásba való gyakorlati kilépés formájaként is, amely kilépés nyilván több és más, mint egy következtetés konklúziója, akkor a premisszák és a konklúzió közt csak logikai viszony állhat fenn. Ha azonban a konklúziót a valóságban lejátszódó folyamat mozzanataként is értelmezzük, mint a „megismerő akarat” átmenetét a reális tevékenységsorozatba, mint az öndetermináció és a tárgyak, folyamatok determinálásának processzusát, mozzanatát, akkor a premisszák és a konklúzió közti kapcsolat egyszerre logikai és oksági. Logikai, amennyiben a premisszákbán tartalmazott kognitív elemek, azaz a célra irányuló oksági sor, a maga eszmeileg anticipált formájában, határozza meg a tevékenység struktúráját, jellegét, irányultságát. A tevékenység konkrét menetében, formáltságának módjában, objektív logikájában jelenik meg az anticipált szubjektív logikai. Ám úgy jelenik meg benne, hogy bizonyos relatív függetlensége fennmarad (ez teszi lehetővé, hogy a megvalósítás során korrigálni tudjuk a részlejárásokat, ha észreveszünk, hogy nem [vagy nem egészen] a kívánt eredményhez vezetnek, s ez egyben a 2. premissza utólagos helyesbítését is jelenti). A logikai tehát a célra irányuló okozatiság objektív logikájába megy át. Továbbá, a premisszák és a konklúzió, mint tett közt nemcsak logikai, hanem oksági viszony is fennáll: közvetlenül, mint derivált, eszmei ok, a cselekvés kiváltója a célkitűző megismerés: a cél (már a 2. premissza által konkretizált formájában) a cselekvésre való öndetermináció és a tárgyak finális determinálásának közvetlen kiváltója. Az egyéni cselekvés oldaláról tekintett e közvetlen kezdet ugyanakkor, egy viszonylag zárt rendszer elemeként, tehát a valóságos, ontikus összefüggések mozzanataként, átfogóbb determinánsoknak csak részlegesen tudatosított mozzanata. Ezek a determinánsok egyszerre preegzisztálnak a cél előtt, áthatják, „benne vannak” s ugyanakkor túlnőnek rajta (mint azt a fejtegetéseink kezdetén felhozott példa a szükségszerű leegyszerűsítésekkel jelezte). A logikai és az oksági mozzanatok a finális szerkezetben tehát nem önállósulhatnak, lényegük éppen az egymásból való kialakulás, egymást áthatás, egymásba való átfejlődés: izoláltan mindkettő értelmét veszti.

A praktikus szillogizmusban kifejezett (és elrejtett) finális szerkezet nem rejtett formája egy nomologikus deduktív következtetési modellnek (eszerint az előzmények és a törvény alapján az esemény bizonyosan bekövetkezik). Von Wright jogosan utasítja vissza ezt a mechanikus monista pozitivistá felfogást. Ugyanakkor nem helytálló szerintem az intencionalista pozíció sem, amely csak a logikai összefüggést mutatja fel és kizárja a finális szerkezetből a törvényt.¹²

A praktikus szillogizmus sajátos formájában tartalmaz egy törvényt. Ismét von Wright példájára hivatkozva, amely a mechanikus oksági magyarázatot a gépkocsi hűtőjének szétrepedésével szemlélteti: adott esetben az a célom, hogy ez a hűtő itt és most, ebben a hidegben a fagytól ne repedjen szét. Tudnom kell, hogy milyen előzmények alapján, milyen feltételek alapján reped szét a radiá-

¹² Itt különös határozottsággal lép előtérbe a praktikus szillogizmusnak mint az állítólag a jövőbe mutató magyarázati modellnek korlátoltsága . . . az „igazi” teleológiai magyarázat érvénye független attól a feltételezett törvényszerű viszonytól, amelyet tartalmaz. Ha pl. valaki a vonat után rohan, feltételezzük, hogy szükségszerűnek és talán elégségesnek tartotta, hogy rohannia kell, hogy elérje az állomást a vonat elmenetele előtt. „Lehet, hogy meggyőződése téves volt — talán akkor is lekésik a vonatról, ha bármilyen gyorsan rohan. De a futásról adott magyarázatom mindenképpen helyes lehet.” (84.) Lásd később a tevékenység *in actu* magyarázatánál.

tor. Ám nem a törvényből a maga általánosságában indulok ki, hanem az egyes esetből s ennek megfelelően konkretizálom az általánost. E konkretizálás során válik a törvény meghatározott általánossá, azaz különössé. A másik póluson pedig az egyes esetet általánosítom (elvonatkoztatok attól, ami a radiátoromban az adott vonatkozásban teljességgel lényegtelen, s így negligálható). Egyes és általános metszópontját, egybeesésük mozgásterét kell megtalálnom. Közismert a klasszikus filozófiai irodalomban, hogy a teleológiai tevékenység mozgásterét a különös. Ennek az egybeesésnek a mozgásterét azonban dinamikus és a jövőbe ívelő: valami még meg nem valósultat akarok létrehozni (vagy létrejöttét meggátolni) s így az eset, a törvény is a megvalósítandóra való vonatkoztatottságában konkretizálódik. Létrehozom vagy meggátolom azoknak a feltételeknek — általam irányított — megvalósulását, amelyek közepette a törvény érvényesül (vagy nem érvényesül). A törvény a maga valóságos létében természetesen megelőzi az egyes — őt konkretizáló — finális szerkezeteket, bennük, általuk, vagy ellenükre érvényesül. S ha nem érvényesül, holott a cselekvő célja érvényesítése volt, a cselekvő is hibás, mert kognitíve vagy praktikusán nem ismerte fel vagy nem konkretizálta kellőképpen az adott vonatkozásban a feltételeknek, okoknak azt a zárt, okozatukra irányuló-irányított folyamatát, amely a törvény érvényesülését lehetővé, szükségszerűvé teszi.

Nem a törvényektől való függetlenség alkotja az emberi teleológia specifikumát, ám ez a teleológia nem redukálható e törvények spontán emberi irányítás nélküli érvényesülésére sem. A kauzalisták koncepciójában az a részgazságság rejlik, hogy nem zárják ki a törvényt a finális szerkezetből, az intencionalisták részgazsága pedig a finális szerkezet *sui generis* jellegének, ezen belül a tudati determináció sajátosságának kiemelése. Ám mindkét koncepció elméletileg felbomlasztja magát a finális szerkezetet, egyik sem ábrázolhatja az erre a szerkezetre jellemző determinációs *pluszt*: a kauzalista azért nem, mert felfogása éppen e *plusz* fel nem ismerésén alapul, a finalista azért nem, mert csak ezt a *pluszt* akarja megragadni, negatív elvonatkoztatva attól, amihez való viszonylatában *pluszként* ragadhatná meg. Ha a motivációs mechanizmus nem oksági, hanem teleológiai jellegű, továbbá, ha von Wright elismeri ugyan bizonyos, a tevékenységre okként ható tényezők szerepét, de ezeket merőben külsőlegeseknek tartja, akkor a finalitás e purista értelmezésével a tevékenység teleológiai magyarázatának, az általa sürgetett *sajátos* jellegének a kidolgozása helyett pusztán a köznapi tudat leegyszerűsített, elszegényített kérdésselvetését kommentálhatja. Hiszen a teleológiai magyarázat ily módon arra szorítkozik, hogy egy megfigyelt tevékenységet eszközként hozzon viszonyba az elérendőnek vélt céllal. Ez bizonyos esetekben — s ilyen eset pl. a vonat után rohanó, vagy az eső ellen menedéket kereső ember esete stb. — merőben felesleges, tautológikus ismétlése annak, amit a köznapi tudat egy másodperc tört része alatt regisztrál. Még az elméleti érzékszerv, a szem különösebb aktivitására sincs szükség ahhoz, hogy felismerjük ilyen esetekben: milyen célnak az eszköze a rohanás. Nem a filozófia feladata a köznapi tudat e legegyszerűbb evidenciáinak a köznapi tudat síkján megrekedő regisztrálása, annak megismétlése, amit mindnyájan amúgy is tudunk (amióta pl. vonat van). Az egyes tevékenység *in actu* célirányultsága amúgy is csak mozzanat, amely teljes értelmét még a köznapi tudat számára is csak vonatkozásainak relatív teljességében nyerheti el. Már a köznapi tudat is sokrétűbb, elmélyültebb teleológiai magyarázattal él, túlmutatva a finális szerkezet purista értelmezésén. Ez a köznapi tudat pl. felveti a kérdést: miért kellett ennek az embernek a vonat után rohannia, milyen távolabbi célnak az eszköze

futása? Öntudatlanul is arra kérdez ez a tudat, hogy milyen érdek transzformálódott az éppen ezzel a vonattal való elutazás céljává? S ezek az *a tergo* ható érdekek megszűnnek egyszerűen külsők lenni és a finális szerkezetben immanensen benne rejlőkké válnak. (Adott esetben éppen ezek a „külső tényezők” határozzák meg, hogy az embernek éppen ezután a vonat után kell rohannia, mert pl. nincs autója, s hogy egyáltalán rohannia kell, mert pl. új állásra akar pályázni s a konkurens pályázók megérkezését meg akarja előzni, hogy családja, önmaga létfenntartását biztosítja) Egy egész világ dereng fel, ha áttörünk azon a „teleológiai magyarázaton”, amely egy ténynek leszűkített common-sense-értelmezésére szorítkozik — s erre kell szorítkoznia, ha fenn akarja tartani a tételelemzés kereteibe fogott purista teleológiai magyarázatot — s ugyanez a világ zárul be, így „csukjuk be Amerikát” (Scsedrinnel szólva), ha megmaradunk e kereteken belül.

Vajon helytálló-e az az állítás, hogy a teleológiai magyarázat specifikuma, hogy a jövőbe mutat?¹³ A köznapi tudat e ponton sem szorítkozik arra, hogy az adott cselekvés leendő céljára kérdez, hanem tárgya maga a „külsőlegesen tételezett célszerűség”, a már megvalósult, mint újra megvalósítandó: „hogyan csináltad?” Ez különösen evidens pl. a munkatevékenység esetében: hiszen maga a tárgyiasult cél válik az új célok forrásává és eszközévé, mint az újra tevékenységre ösztönző tárgyiasult forma, mint az emberi képességeknek már rögződött formája, mint maradandó mozzanata a minden adotton való túlhaladásnak. E tárgyiasult cél létrejöttének magyarázata, a finális folyamatban ható, már bevált, sikeresen alkalmazott törvényszerűségek rekapitulálása alkotja tehát a köznapi tudat számára is a legfontosabbat. A von Wright-féle jövőbe mutató, mint a teleológiai magyarázat specifikuma, amely magyarázat függetleníti magát a tárgyában rejlő törvényszerűségektől, megreked az elvont lehetőségek jövőjének kapujánál, megáll az objektivitásba éppen csak kilépni kezdő cselekvő szubjektum szándékának szférájában. Az eszköz adekvátsága azonban csak a már nyugvó formáját elérte, már tárgyiasult tevékenység pontján táruhat fel, hiszen a cselekedni kezdő s az azt a cselekvést bekövetkezésének pillanatában megfigyelő ember célszerűnek gondolhatja azt a tevékenységet, amely valójában célszerűtlennek bizonyul és vice versa — mindkét ítélet megreked a szubjektív értelem síkján. Eltekinthetünk-e a finális folyamatban rejlő törvényszerűségektől a teleológiai magyarázatban? Világos, hogy minél inkább a felszín felé haladok egy jelenség, egy folyamat magyarázatában, annál inkább nő az esélyem arra, hogy eltekinthetek a benne ható törvényszerűségtől, és ezzel egyidejűleg arra, hogy ne ismerjem meg a folyamat lényegét. A valóságban, ha ismét a vonat után rohanó ember példájára hivatkozom, az *x* sebességgel haladó testek összetalálkozása egy ponton szükségszerűvé válik. A rohanó ember e fizikai törvény alapján cselekszik, ezért nem ül le, nem sétál, hanem fut, aktívan önmagára vonatkoztatja a törvényt, azaz a törvény érvényesülése egyik, tőle függő feltételévé alakítja célszerűen mozgásba hozott testét. Tehát a tevékenység *in actu* magyarázata — amennyiben átfogó igényű — sem függetlenítheti magát a finális szerkezetben ható törvényszerűségtől, attól, hogy a cél elérésére irányuló tevékenység csak az adott pillanatban megjelenő mozzanata egy, a megfigyelő által (esetleg) nem észlelhető, ám a cselekvő által gyakorlatilag aktívan alkalmazott törvényszerűségeen nyugvó finális szerkezetnek. A törvénytől magát függetleníető, a tevékenységet egy *in actu*, a tárgyiasuláshoz még nem

¹³ I. m. 83.

elérkezett fázisában értelmezhető teleológiai magyarázat mögött — itt nem részletezhető módon — Kafka világának azok az alakjai derengenek fel (Gracchus, a vadász, a kínai császár követe stb.), akiknek tevékenysége kiszakadt a reális tér-időből és a rossz végtelent reprezentálja. Csakhogy — s ez jelentős különbség — a kafei tragikumot itt felváltja a józan ész önmagában való bizonyossága, a kibékülés e meghasonlott, elemeire irracionálisan szétesett világgal.

*

Az eddigiekben leegyszerűsítettük a cél elérésére szolgáló eszköz és a cél közti összefüggés megismerésének kérdését: arra helyeztük a hangsúlyt, hogy ez az összefüggés sok esetben evidensen, közvetlenül feltárul a megismerő alany előtt. Vannak azonban olyan esetek, amikor a tevékenységben nem jelenik meg szemléletesen annak jelentése, sőt, mindaz, ami a tevékenységből közvetlenül megfigyelhető, egyenesen a valóságos jelentést elleplező látszatnak bizonyul.¹⁴

Ahol a megismerés tárgyaként adott tevékenység jelentése nem tárul fel közvetlenül, ott mindenekelőtt azt kell megértenünk, hogy „mit jelent ez a cselekvő számára”. Nyilvánvaló, hogy csak ennek megértése után értékelhetjük a cél elérésére szánt tevékenységet, mint az adekvátság különböző fokán álló eszközt, csak ezután helyezhetjük bele a finális szerkezet egészébe. Ez a fajta értelmező megértés szükségképpen mindig megelőzi a tevékenység egészének magyarázatát ott, ahol a megismerés tárgya (legyen az egyéni vagy tömeges cselekvés) az „elméleti érzékszervek” tárgyaként, mint olyan szemléletes egész adott, amelynek jelentése nem tárul fel közvetlenül. Ez a szemléletes egészként prezentálódó tárgy éppúgy lehet a köznapi tudat tárgya, mint egy társadalmilag releváns eseménynél jelenlevő és pl. a szakmájánál fogva ennek az eseménynek az értelmezésére hivatott tudósítóé (elméleti vonatkozásban a szociográfusé és az etnográfusé stb.), de éppígy a megismerés tárgyaként adott minden olyan egyén számára, aki egy számára idegen ország idegen tevékenységformáival ismerkedik. A példákat szaporíthatnánk, de felesleges: a megismerés kiindulópontját akkor jelenti tehát a cselekvő céljainak megértése, ha e célok — első fokon — az elméleti érzékszervek tárgyaként adóttak és a cselekvő számára szubjektív értelmük nem tárul fel közvetlenül.

Von Wright „a magatartás adatainak intencionalista megértését” mint „a tevékenység teleológiai magyarázatát” általában megelőző folyamatot azonban a történelmi és társadalomtudományi magyarázat problémájaként tárgyalja. (132.) Azoknak a tartalmaknak egy része, amelyeket von Wright kiemelt az ilyen módon kiüresített finális szerkezetből, most egy összehasonlíthatatlanul bonyolultabb elméleti megismerés tárgyaként kell funkcionálniok. Azonban „a magatartási adatok intencionalista értelmezése” a tudományos társadalomkutatásnak csak egyik utolsó állomása, fázisa lehet. Csak miután már feltáru-
tak a célokat meghatározó, a célokban részlegesen benne rejlő és rajtuk túlmutató, a tudattól a maguk relatív totalitásában, fejlődéstendenciáikat tekintve

¹⁴ Krupszkaja írja Leninről szóló emlékirataiban: „Felidéztem egy hasonlatot, amelyet Tolsztoj használt valahol: megy az utcán és messziről látja, hogy valaki guggol a földön és kezével valamilyen ostoba, értelmetlen mozdulatokat tesz; ez valami örült lehet, gondolja magában, de közelebb érve látja, hogy az illető kését feni a járdán. Így van ez az elméleti vitákkal is. Aki kívülről hallgatja, annak szalmacséplés — aki behatol a dolog mélyébe, az látja, hogy nagyon is a lényegről van szó.”

függetlenül létező objektív anyagi tényezők (tehát mindazok a folyamatok, viszonyok stb., amelyek meghatározzák a célok genezisét, amelyek fenntartó alapjukként pre- és posztgenézistálnak és átalakulások során, politikai, ideológiai közvetítések során, de létrehozják a céloknak transzformálódását stb.), csak e folyamat elméleti nyomkövetése után és eredményeképpen értelmezhetjük a történelmi eseményekben résztvevők céljait. Ezért az, ami az elméleti érzékszervek tárgyaként funkcionáló tevékenység magyarázata során az első lehet, az a csak absztrakcióval megragadható társadalmi összmozgás kutatása során az utolsó: hiszen ez a kutatás (amennyiben tudományos) a „történelmileg adott társadalmi életfeltételekből” (Engels) indul ki.

Természetesen itt nem a tárgy elméleti prezentálásának módjáról, hanem elsajátításának logikájáról van szó. Maga a kifejtés kiindulhat a szubjektív célok antagonisztikus világának értelmezéséből, miután már elsajátította a tárgy (a társadalmi összefolyamat) objektív logikáját. Hiszen csak ez utóbbi teszi lehetővé a célok szubjektív értelme és a társadalmi összefolyamatban betöltött objektív jelentése közti ellentmondások feltárását. A célok szubjektív értelmei ugyanis csak mozzanatai, vonatkozásai, aspektusai a nem-tudatosított társadalmi összefolyamat által is meghatározott és benne a maguk teljességében *post festum* kibontakozó objektív jelentéseknek. Mihelyt azonban túllépünk a célok szubjektív értelmén, már nem jutunk előbbre a „teleológiai magyarázattal”, hiszen arról van szó, hogy éppen azt kell feltárniuk, ami *nem* jelenik meg intencióként, illetve *mást célzó* intencióként jelenik meg s ez óhatatlanul annak a vizsgálatára késztet, *aminek* a hamis tudata ez a tudat.

Ha tehát von Wright azt tartja, hogy nem elégséges — szemben a hermeneutika klasszikus módszerével — a szereplők szubjektív céljaival való közvetlen azonosulás, s hogy következésképpen az értelmező intencionalista megértést el kell mélyíteni az oksági magyarázattal, akkor ez az álláspontja termékenynek bizonyul.¹⁵

Ha pl. egy kiabáló, zászlókat lengető tömeget látunk s kezdetben nem tudjuk, vallási körmenetről, népi fesztiválról stb. van-e szó, akkor a tények értelmező megértése — mondja von Wright — átfeloldódik a tények egy újabb minőségekben összegeződő állandó átértelmezésén keresztül a tények oksági magyarázatába, az események okainak feltárásába: „Valami, amiről általában azt gondolják, hogy vallási reformmozgalom, miután elmélyültebben látunk bele okaiba, 'lényegileg' úgy fog megjelenni, mint a földreformért folytatott osztályharc. A vallási véleménykülönbség okainak tanulmányozása elvezethet a társadalmi egyenlőtlenség forrásainak vizsgálatához, ami adott esetben a társadalomban fennálló termelési módszer változásának eredménye.” (133 – 134.)

Mindez azonban lényegét tekintve azt jelenti, hogy nemcsak a hermeneutika téved akkor, amikor végső instanciaként mutatja fel a történelem szerzőinek

¹⁵ Itt két megszorítást is szükséges tenni. Az egyiket már jeleztem: a teleológiai megértés nem képezheti a társadalmi magyarázat kiindulópontját. A másik: az az oksági magyarázat, amellyel itt von Wright túllép a hermeneutikán, csak egy mozzanata lehet a társadalmi egész-determináció kutatásának, amelynek két döntően releváns mozzanata a gazdasági feltételek és az általuk döntően determinált osztályharcok adott állapotának feltárása. Az egész-determináció e két szintjének feltárása is megköveteli az oksági viszonyok megragadását, ám nem merül ki ezekkel. Mégis, a magyarázatnak az az útja, amit itt von Wright vázol, ha fonák módon is, de egybevéggé azzal az ismert marxista igazsággal, hogy pl. a vallási események nem okai, hanem eredményei a gazdasági adott fejlettségi fokának.

szubjektív tudatállapotát, céljait, értékeit, hanem mindenfajta olyan neopozitívista, logikai atomista, analitikus ontológia is, amely megreked az egyedi állapotok, esetek pozitívista-leíró rögzítésénél. Hiszen a célok hermeneutikai és logikai pozitívista atomista monadológiája alapján egyaránt csak vallási reformmozgalomként értékelhetjük az adott eseményt. S ha von Wright e reformmozgalom lényegét „benne és rajta kívül” leli fel, a mi fogalmainkkal kifejezve, az anyagi termelés meghatározott módjában, a termelési és tulajdonviszonyokban, akkor e helytálló felismerése alapján le kellene vonni a konzekvenciát: ez a felismerése szemben áll a sajátjának (is) vallott ontológiai alapokkal: a dolgok, tulajdonságok (viszonyok) „entitásainak” az ontológiából való kizárásával. Itt van a legátfogóbb oka annak, hogy miért tűnik el egy egész világ (s miért szűnik meg ezzel együtt a specifikusan teleológiai aspektus is) ebből a koncepcióból, amely a létből csak kiszakított, egyes tényítéletekre redukált, a szubjektív ráció termékévé szelídített olyan felszíni mozzanatokot őriz meg, amelyek geneziséük, fenntartó és átalakító alapjuk, eredményük elméleti kizárásával voltaképpen értelmezhetetlenekké (azaz tetszőlegesen értelmezhetőkké) válnak.

A társadalmi megismerés metodológiájára vonatkozó olyan elméleti megállapítások, hogy a mechanikus oksági összefüggéssel szemben, ahol törvények közvetítenek az események közt (a szikra felrobbantja a lőport), a történelemben az események közt motivációk közvetítenek,¹⁶ a történelem értelmezését szükségképpen lefokozzák a kronológia szintjére, illetve az egyes politikai döntéseket birtokló-bitorló személyek, hatalmi csoportok döntéseinek egyszerű regisztrálására. Erről a problémáról a későbbiekben még szólok, most azonban mindenekelőtt e metodológia elméleti háttérére koncentrálnék. A gondolat, hogy a történelmet az emberek tudatosan cselekedve, céloktól vezérelve csinálják, Vico óta közismert. Azonban Vico, majd Hegel zseniálisan (noha misztifikálva) egyes mozzanataiban megsejtették azt, ami a marxizmus létrejötte óta ismeretes: a tevékenységek eredményei azért nem adekvátak az eredeti intenciókkal, mert mind a célokat, mind az eredményeket az emberek előtt ismeretlen, tevékenységükben rejtetten érvényesülő társadalmi törvények determinálják a „természetadta”, a még nem tudatos tervszerűsége épülő társadalmakban.

Már a szellemtörténet és az életfilozófia reprezentánsai sem hagyhatták figyelmen kívül, hogy a tudatos, eleven tevékenység eredménye idegen, dologi formát is ölthet. Ez a körülmény munkásságukban az antinómiák sorát eredményezte.¹⁷

A tudatos célokon túllévő („Jenseitiges”) elleni szenvedélyes tiltakozás magukban a megvalósult célokból kerül szembe ugyanazzal a „Jenseitiges”-

¹⁶ Ami az eseményeket összeköti „nem az egyetemes törvények egy csoportja, hanem olyan egyedi tételek csoportja, amelyek a praktikus következtetések premisszáit alkotják”. Az első világháborút megelőző szarajevói gyilkosságról szólva: „A független események sorozatával állunk szemben: a gyilkosság, az ultimátum, — a háború kitörése. Az eseményeket, mondtuk, praktikus szillogizmusok kötik össze.” (142. stb.)

¹⁷ Így Dilthey egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a történelmi kategóriák az individuum céljaiból, akarásából, értékeiből fakadnak, ugyanakkor az individuum csak keresztveződési pontja a tőle függetlenül fennálló kultúrrendszernek. Az eszmék mögött ott rejlik az erőszak, a fakticitás, a sohasem átszellemíthető alap. Minden az individuum céljaiból fakad: „nincs itt semmi szilárd, semmi idegen”, ugyanakkor az élet, a tevékenység, az energia szubsztanciaként, létként kerül velünk szembe. (Dilthey: „Gesammelte Werke”, VII. Bd. Teubners Verlagsgesellschaft, Stuttgart 1958, 251., 287., 148.)

szel; a természetbe száműzött „okság, törvény, konstancia”, „az eleven, történeti, szabad és fejlődő élet” holt, stagnáló, rab, fejlődésképtelen formákká meredek, magában a társadalom átláthatatlan tárgyiségében, mint a szubjektummal „ellenállóban” (Gegenstand, gegen-ständig). Tegyük zárójelbe ezt az ellenállót, mint anyagi, dologi és elidegenült hatalmat s megkapjuk a szellem-történet „eleven történeti életét”, mint a megértés adekvát tárgyát. Fogjuk fel ezt az „ellenállót” egyfajta a természettől adott dologként, mint a megértés számára áthatolhatatlan kényszerítő mechanizmust, s megkapjuk a (klasszikus) pozitívizmus társadalomszemléletét, az oksági magyarázat történelmileg-társadalmilag nem specifikált tárgyát. Az előbbi világgépben egy adott történelmi kor emberének vélt hatalma, az utóbbiban pedig valóságos hatalomnélkülisége fejeződik ki (ha most eltekintünk a bennük rejlő ellentmondásoktól). (Vö. ez utóbbi megállapítással kapcsolatban: Adorno: „Aufsätzen für Gesellschaftstheorie und Methodologie”, Suhrkamp, 1970, 140.) Helyezkedjünk továbbá szembe a szellem-történet nyílt intuicionizmusával, szubjektívizmusával, mélyítsük el az individuális célok kiváltságos szerepének elismerését az individuális oksági magyarázattal (metodológiai síkon pedig a megértést az effajta oksági magyarázattal), s megkapjuk a Max Weber által elsőként megfogalmazott célracionális cselekvés elméletét. Ezzel az elmélettel rokon a von Wright-féle koncepció is, ugyanakkor e koncepcióból kimarad mindaz, ami Weber munkásságában a legértékesebb, s ami egyben nála is az antinómiák sorát eredményezte: s ez a célracionális cselekvésekkel szembekerülő, nem szándékolt társadalmiság problémája.

A társadalmi összefolyamatból kiszakított egyedi motivációk-események, az egyedi okok és célok e lineáris összefüggésének rekonstrukciójával a történések legfelszínén maradunk: csak azt regisztrálhatjuk, amit amúgy is mindenki tud, hogy pl. a szarajevói gyilkosság az első világháború kitörésének egyik közvetlen kiváltó oka (űrügye) volt.

Az egyedi okok és célok lineáris összefüggésbe hozásával általában a köznapi tudat vet számot a mindennapi életfolyamattal (ilyen és ilyen okok hatására ma ezt és ezt tettem). Azonban a köznapi tudat szubjektumának tevékenysége, a maga ontikus összefüggérendszerében tekintve, többet és mást valósít meg, mint amit tudatos céljaiban intencionál. A történelem materialista felfogása és a realista szépirodalom éppen azt a „rejtett világot” tárják fel, amely az egyes egyén (emercsoportok) háta mögött alakulva, döntően determinálja a tudatba belépő individuális okokat és célokat. „Az egész az igaz” — s csak ennek megközelítően adekvát feltáráásával nyerhetik el valóságos jelentőségüket az egyes tények, mint meghatározott társadalmi folyamatok szignifikáns (vagy nem-szignifikáns) mozzanatai.¹⁸

Ha nem az egészről, a történelmileg meghatározott sajátos társadalmi struktúra elemzéséből indít az elmélet, akkor csak azt ábrázolhatja, ami a társadalom felszínén, a hatalmi csoportok döntéseiben jelenik meg. Innen is ered a metodológiai individualizmus és a karizma-elv szükségszerűsége, miközben az elméletnek hallgatnia kell azokról, akik éppen a releváns döntések osztálymeghatározott monopolizáltsága következtében e tőlük idegen célok végrehajtásának esz-

¹⁸ Ebben a vonatkozásban pl. a szarajevói gyilkosság az első világháborúban azt az osztrák–szerb viszonyban manifesztálódó nemzeti aspektusát fejezi ki, amelynek Lenin alárendelt jelentőséget tulajdonított, éppen azt hangsúlyozva, hogy a nemzeti elem mit sem változtat a háború általános imperialista jellegén.

közei. Innen ered az osztálytársadalmak döntési mechanizmusának latens, implicit apológiája: hiszen a „relativista racionalizmus”, amely a célok és kognitív magatartások fényében szemléli minden korok, így a monopoltőkés tulajdonviszonyok politikai képviselőinek tevékenységét is, az emberi ész, a sajátosan emberi teleológia által irányítottnak tételezi a társadalmiság tőkés alakulását. Nem a társadalmiság egy különös formája jelenik meg eszerint e célokban, e kognitív magatartásokban, hanem — implicate — a társadalmiság örök ésszerű formája. Az a koncepció azonban, amelynek értelmében a tevékenység forrása és összefüggése a szubjektív rációban keresendő, nehezen egyeztethető össze e társadalom gazdasági szervezetével, a monopóliumokra is kívülről rákényszerített konkurrenciákényszer-törvénnyel. Tagadhatatlan, hogy ez a kényszer-törvény is meghatározott szubjektív intenciókon keresztül realizálódik, hogy ennek az ösztönös, „természetadta” alakulásnak is a célok a tranzmissziós szíjai: Ám igen keveset — s egyben túl sokat — mond az, aki úgy szól a célokról és a megismerésről társadalmi vonatkozásban, hogy nem specifikálja ezeket társadalmilag-történelmileg (és osztályszerűen), az tehát, aki nem tárja fel a célok stb. társadalmi-gazdasági formameghatározottságát.¹⁹

Nem a természet egy általános törvénye hat ebben a társadalomban, hanem a társadalom még természetadta alakjainak egy különös törvénye. A társadalmi törvények naturalista redukciója és individuálpszichológiai átszellemítése egyaránt implicit apológiát tartalmaz: az előbbi a természeti törvények működéséhez asszimilálja gondolatilag s így örökíti meg a társadalmiság különös, „természetadta” formáját, az utóbbi pedig felszabadítja e „természetadta” formától a specifikusan emberit (a teleológiaiit), az általában vett emberinek ábrázolva az emberi életet a tőkés társadalomban. Így feloldja a szubjektív értelemekben azt, ami feloldhatatlan, amit senki sem tűzött ki célul, ami az emberek akarásának és nem-akarásának (s az erről kialakított hamis, részleges tudatának) objektív, anyagi és egyben elidegenült meghatározója.

Jelezttem már, hogy a történelmileg alakuló társadalmi rendszerekben való gondolkodás hiánya átfogó jellegű, ontológiai és egyben módszertani forrása az izolált szubjektív értelemek metafizikájának. A logikai atomista természet- és társadalomszemlélet is egyik formája a társadalmi szubsztanciát a determinálatlan szubjektív célok összefüggésében feloldó-megszüntető filozófiai aktualizmusnak. Ahol von Wright a társadalmat a kibernetikai modell segítségével kísérli meg elemezni, ott éppen a rendszerben való gondolkodás áttörhetné alapvető preconcepcióját: az emberi tevékenységet (nem az okság, hanem) a tudatlogika fűzi össze. (159.)

A negatív visszacsatolásként értelmezett kommunikációs forma, a sztrájk (158.) meghatározott termelési és tulajdonviszonyokat feltételez s ezek elsődleges, a tudatot meghatározó létmeghatározottságok. Nem a mechanikus természeti okság alapján működnek, hanem a tőkés társadalom olyan egész-determi-

¹⁹ Keveset, mert az elvont, történelemfeletti egyén filozófiai antropológiájának síkján reked meg. Túl sokat mert — mint láttuk — a társadalmilag „természetadta” tőkés alakulását annak örök ésszerű módjaként kénytelen ábrázolni, s így implicate apológiára kényszerül. El kell tekintenie attól, hogy az egyes, izoláltan tekintett „szubjektív rációk” talaja és eredménye az „objektív irracionalitás”, amelynek pólusai a túltermelés, a profitérdek számára való manipulált fogyasztás, a háborúk, az éhség, a kretenizmust termelő tömegkultúra sokak számára, a mesterségesen kifinomított és dekadens elitkultúra egyesek számára stb. „Az állat természeti álláspontja” jelenik meg e „relativista racionalizmusban” ésszerű emberi álláspontként.

nációja alapján, amelynek értelmében a termelési eszközök tulajdonától való megfosztottságnak szükségszerű ellenpólusa a termelési eszközök feletti uralom s ezzel együtt a társadalmilag releváns hatalmi döntések kisajátíthatósága, a „fennálló játékszabályok” (von Wright) és hivatalos kommunikatív formák osztályos meghatározottsága. A ludditáktól a mai sztrájkolóig a „másodlagos rendszerek” képviselőit mindenekelőtt létük determinálja a „fennálló játékszabályokkal gyakran ellentétes” kommunikatív formára; e formát tehát elsődlegesen társadalmilag determinált „néma kényszer” határozza meg. A kényszer formáiról szólva von Wright csak a parancsról, kérésről, fenyegetésről, fizikai erőszakról (146) szól, ám nem beszél a leglényegesebből: a termelési viszonyokban fogant elsődleges kényszerről, amit azután az állam, a jog kodifikálnak s többek közt az erőszakszervezetek végrehajtnak. Ezek határozzák meg átfogó jelleggel azt a tevékenység számára szükségszerűen megvalósítandót, ami nem foglalható bele az egyes praktikus szillogizmusokba. Logikailag, pontosabban a praktikus szillogizmus logikáját tekintve irreleváns ez a roppant anyagi-szellemi hatalom, ám egyaránt determinálja a gyarmatosítás, a fegyverkezési verseny aktív megvalósítóinak premisszáit, egyben azokét is, akik manipulált tudattal, „önként”, lelkesen mennek az imperialista háborúk vágóhídjára s ez a hatalom jelenik meg abban is, hogy (e rendszer viszonylag stabil korszakaiban) nem törik meg e kényszerűen (is) predeterminált praktikus szillogizmusok logikailag kötelező érvényét. Azon a síkon, ahol von Wright a tevékenység logikai szükségszerűségére kérdez, nem veheti kiindulópontját a monopoltőkés társadalom egyedüli tudományos, tehát kritikai vizsgálata. Ezen a síkon már nem jelenik meg az a hatalom, ami a premisszákat determinálja és pusztán már csak arról van szó, hogy vajon kötelezőnek bizonyul-e az a tevékenység számára, amit a tudat igenel.²⁰ Az alapvető kérdés azonban a determinációk mélyebb szintjén merül fel, ott, hogy a kibernetikus modell alapján ábrázolt társadalmi hatalom és hatalomnélküliség ilyen megoszlása az anyagi élet újratermelésének adott fokán szükségszerűnek tekinthető-e. A logikai szükségszerűségre koncentrálnak szemlélet az utolsó pillanat kilúgozott, közvetítést nélkülöző mozzanatát nyújtja, rögzíti az adott helyzetet stagnáns állapotában, közönyösen azon hatalmak iránt, amelyek az embercsoportok premisszáit így determinálják. A logikai szükségszerűség közönyös azon anyag iránt, amelynek szabályozó elve. A szükségszerűségnek ez a logikaira való redukciója végső instanciaként ábrázolja tehát azt a pontot, ahol és ahogyan a tudat meghatározza a tevékenységet, eltekintve attól, hogy a tudat maga is determinált (mégpedig nem egy individuális októl, amely a tudatba belép), hogy ez a reális determináltság egy történelmileg meghatározott társadalmi rendszeren belül úgy valósul meg, hogy a tevékeny ember nem tud a háta mögött szövéző, a premisszáit kiformaló és tevékenységének nem-tudatosított aspektusában érvényesülő meghatározottságokról.

²⁰ A társadalom kibernetikus modelljéről von Wright azt a folyamatot írja le, amelynek során az elsődleges (a hatalmi) csoporton kívül álló másodlagos rendszer reprezentánsai a sztrájk, a proteszt, a szabotázs stb. kommunikatív formáival meg akarják változtatni az elsődleges rendszer adott mechanizmusát. Véletlen, hogy az elsődleges rendszerhez tartozók válaszolnak-e a másodlagos rendszer felszólítására, s véletlen, hogy az előbbieket befolyásolják-e az utóbbiak kognitív magatartását. „De mihelyt egyszer kiformalódtak a premisszáik, azaz az egyik rendszer tagjainak akarata, törekvései, a másikának ismeretei, az ebből következő tevékenységek, az új premisszáik fényében, *logikailag szükségszerűnek bizonyulnak.*” (159.)

Talán felesleges is hangsúlyoznom: ez a bíráló nem az eszmei determináció sajátosságának kidolgozása ellen irányul, csak az ellen a koncepció ellen, amely a teleológiát társadalmi szinten értelmezve, elvonatkoztat a praktikus szillogizmusban tartalmazott logikai szükségszerűség ontikus közvetítettségétől. Az ontikus meghatározottságoiktól eltekintő formális vizsgálat többé nem lesz kiegészíthető egy, az ontikus összefüggéseket is tekintetbe vevő tartalmi elemzéssel, ha a teoretikus egyszer már a tudatlogika elsődlegessége, közvetítés-nélkülisége mellett tört lándzsát.

Von Wright mind az egyéni tevékenységet, mind a társadalmilag releváns tevékenységeket s magát a történelmet ott kísérl megmagyarázni, ahol negatív absztrahálhat a lét törvényszerűségeitől. Félreértés ne essék: hiszen lehet pl. az egyes „praktikus szillogizmusok” szintjén ábrázolni azt a folyamatot, ahogyan három iparlovag puccszerűen meglepett egy 36 milliós nemzetet, ahogyan Louis Bonaparte rögeszméje megvalósult (amint ezt Victor Hugo megtette). S lehet ugyanezt a történelmi folyamatot mint a gazdasági feltételek által alapvetően meghatározott osztályharcok szükségszerű kimenetelét ábrázolni, feltárva a „mozgás örvényét”, „a történelmi nyugtalanság gyötrelmét” (Marx), eljutva a felszíni akarások, nem-akarások, mást-akarások előfeltételeinek, folyamatának és eredőjének törvényszerűségéig.

A nomologikussal szembeállított — végső fokon — ideografikus magyarázat dichotómiája a természet és a társadalom elvont különbözőségét mint a megjósolhatóság determinizmusát, illetve az intencionális determináltság ellentétét ábrázolja. (166 — 167.) E két aspektus azonban összemérhetetlen. Hiszen a megjósolhatóság ismeretelméleti kritérium (s csak következménye lehet annak a törvényszerű determináltságnak, amely a jósló szubjektumtól független). Ezzel szemben az intencionális determináltság egy félreértett ontikus adottságra utal. Amint erre már utaltam: a társadalomtudományok tárgya nem lehet egy önmagában nem megálló mozzanat, az egyéni tevékenység determinálódásának utolsó — közvetített — mozzanata, hanem a mégly konkrét események elemzése során is mindig jelenlevő egész, végső fokon az adott struktúra a maga fejlődéstörvényeivel, a társadalmi-gazdasági alakulat.

A praktikus szillogizmus, mint a von Wright által javasolt modell a történelmi-társadalmi folyamatok értelmezésére, nemcsak azért nem állja meg a helyét, mert eltekint a célt *a tergo* determináló létmeghatározottságoiktól, hanem azért sem, mert jogosulatlanul megszelídíti az osztálytársadalmak „természetadta”, idegen, ellenséges társadalmiságát. Az effajta „*reductio ad hominem*” (amint ezt Adorno is hangsúlyozta) becsapó jellegű: elfogadhatóvá teszi az elfogadhatatlant, az individuum által tudatosan vállalt teleológiává szelidíti a kívülről rákényszerített stigmát. A természeti és a társadalmi törvényektől felszabadult individuális formális szabadság kizárólagossá, a végső instanciává válik, a még csak a jövőben megvalósítandó emberiség eltűnik az egyszerű állapotként adott, a pozitivisták leírás tárgyává degradálódott és az adotton belül fogva maradó „teleológia” mögött.

(Az a koncepció, amely a filozófiai analízisben metodológiai síkon jelenik meg, több vonatkozásban is hasonlóan nyilvánul meg a mai marxizáló irodalomban. Ez utóbbiban azonban ontológiai formát ölt: a mai praxisfilozófia vagy társadalomontológia lényeges tézisei (explicité vagy implicité) a természet és a társadalom elvont különbözősége, a társadalom aszubsztanciális vagy aktualista szemlélete, a negatív elvonatkoztatás a társadalmi-természetitől (átformált természeti anyag, mindenekelőtt a termelési eszközök) és attól a tiszta, specifikusan társadalmi létmeghatározottságtól, a ter-

melési viszonyoktól, amelyekbe az embercsoportok természetátalakító tevékenységük során lépnek. A társadalmiság lényegévé így a társadalmi viszonyaikból kiszakított antropológiai egyének célkitűzései válnak. Mindebből szükségszerűen következik a teleológia indeterminista, dekauzalizált, purista szemlélete. E koncepció legnagyobb hatású reprezentánsa az ausztromarxista Max Adler volt: ő vezette be közvetlenül a századforduló után az újkantianizmust a marxizáló irodalomba, fejlesztette több évtizeden át eszméit Plehanovval, Kautskyval és mindenekelőtt Leninnel szemben, akik Marx és Engels materializmusában többet láttak, mint a korabeli spekulatív idealizmus elleni egyszerű tiltakozást. Ez az irányzat azóta a szellemtörténet, az életfilozófia és az egzisztencializmus (főként Dilthey, Simmel, Bergson és Heidegger) forrásaiból is táplálkozik, s e közös források is indokolják, hogy miért fogalmazódnak meg ma oly hasonló álláspontok egyes marxizálók, a filozófiai analízis és az egzisztencializmus reprezentánsai közt. E kérdés okainak elemzése messze meghaladja e tanulmány kereteit. Annyi azonban bizonyos, hogy mindezeknek az érintkezési, egymást áthatási pontoknak a vizsgálata, ha elvont síkon is, de korunk lényeges társadalmi-ideológiai viszonyaira vethetne fényt.)